

ЛІБАНОВА Елла Марленівна — академік НАН України, академік-секретар Відділення економіки НАН України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

ВЕРНЕР Ігор Євгенович — голова Державної служби статистики України

ПРО НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ

Стенограма співдоповіді на спільному засіданні Президії НАН України та Колегії Державної служби статистики України 4 квітня 2018 року

У співдоповіді розглянуто важливі питання, пов'язані із затвердженням розроблених ученими НАН України та фахівцями Держстату України переліку етнічних груп і переліку мов для використання їх під час підготовки до проведення Всеукраїнського перепису населення та в подальшому для оброблення матеріалів перепису, а також окреслено наступні заходи з науково-методичного супроводу переписної кампанії.

Доповідь Е.М. Лібанової

Шановні члени Президії!

Шановні колеги!

Як ви знаєте, рішенням Кабінету Міністрів України другий Всеукраїнський перепис населення було перенесено на 2020 р. Згідно зі ст. 5 Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення» та відповідно до міжнародних рекомендацій сформовано програму майбутнього перепису. Учені НАН України беруть участь у підготовчій роботі з проведення Всеукраїнського перепису населення, в рамках якої ми маємо на сьогодні ще низку невирішених питань щодо його наукового забезпечення.

По-перше, це питання щодо методів проведення перепису: чи будуть використані традиційні методи, коли переписувач особисто приходив до кожної домівки з паперовою анкетною або спілкується телефоном, чи це будуть якісь інноваційні методи з використанням сучасних електронних гаджетів і можливостей інформаційних технологій.

По-друге, зараз обговорюється доцільність ідентифікації особи, про яку збирається інформація в рамках перепису населення.

По-третє, це питання, пов'язані з переліком груп етнічного походження (національностей) та переліком мов. Формування

цих переліків має ґрунтуватися на принципах максимального охоплення, забезпечення порівнюваності з даними попередніх переписів та розуміння населенням поставлених запитань. Саме з огляду на необхідність чіткого усвідомлення людьми сутності поставлених запитань ми вирішили зберегти термін «національність», хоча формально він означає належність до країни, нації, закріплену юридичним статусом громадянства. Проте є велика ймовірність того, що чіткіший термін «етнічне походження» може спричинити незрозуміння людей, про що саме їх запитують.

І по-четверте, ми маємо визначитися щодо доцільності виокремлення такої групи населення, як вимушені переселенці, або внутрішньо переміщені особи (ВПО).

Деяко детальніше зупинюся на кожній з цих проблем.

Технології збирання інформації. При проведенні Всеукраїнського перепису населення поряд зі збереженням (в обмежених обсягах) традиційного методу перепису населення потрібно ширше застосовувати сучасні технології збирання інформації. Під традиційними методами мається на увазі використання паперових носіїв, тобто переписної документації, до якої переписувач вносить інформацію, отриману або під час персонального інтерв'ю «віч-на-віч» з безпосереднім відвідуванням житлових приміщень, або у телефонному режимі. Ми ж рекомендуємо, щоб переписувачі проводили перепис, якомога більше застосовуючи комп'ютерні технології та сучасні методи, такі як:

1) CAPI (Computer assisted personal interviewing) — персональне інтерв'ю «віч-на-віч» з використанням мобільного пристрою (планшет, смартфон тощо);

2) CATI (Computer assisted telephone interviewing) — телефонне інтерв'ю з використанням стаціонарного комп'ютера;

3) CAWI (Computer assisted web interviewing) — онлайн-інтерв'ю з використанням мережі Інтернет.

Беззаперечною перевагою сучасних методів є те, що інформація з електронних пристроїв

одразу потрапляє на сервер і швидко обробляється. Більше того, з огляду на те, що, як передбачається, мобільні пристрої будуть обладнані системою GPS-моніторингу, це дасть можливість контролювати якість роботи переписувачів, оскільки в базі даних чітко відображується, чи заходив переписувач до конкретної оселі, чи ні. Для телефонного опитування за методом CATI є спеціалізоване програмне забезпечення, яке гарантує високий рівень контролю як за процесом збирання інформації, так і за її якістю. Зазначені технології збирання інформації вже досить тривалий час використовують у країнах Європейського Союзу, і ми маємо чудову можливість скористатися їхнім досвідом з проведення широкомасштабних опитувань.

Отже, використання сучасних методів збирання інформації дає змогу забезпечити:

- підвищення якості інформації;
- запобігання фальсифікації даних з боку переписувачів;
- спрощення процедур контролю якості первинної інформації;
- зниження ризиків виникнення помилок під час перенесення даних з паперових на електронні носії;
- позитивні екологічні наслідки, пов'язані насамперед зі значним зменшенням використання паперу;
- скорочення витрат (зокрема, на друк і транспортування переписних листів, на первинне оброблення інформації);
- скорочення часу первинного оброблення інформації (заповнення переписної документації, перенесення даних на електронні носії тощо).

Особливо хочу звернути вашу увагу на те, що, на нашу думку, варто було б подовжити строк проведення кампанії з перепису населення з одного до трьох-чотирьох тижнів. Це дасть змогу значно скоротити кількість переписувачів, кожного з яких необхідно попередньо навчити, підготувати до роботи, оснастити відповідним обладнанням, забезпечити належні умови для виконання його обов'язків, що у свою чергу дозволить знизити витрати і підвищити якість проведення перепису.

Доцільність ідентифікації особи, про яку збирається інформація в рамках Всеукраїнського перепису населення. Раніше, ще за часів Радянського Союзу, в процесі перепису населення жодних документів на підтвердження особи пред'являти не потрібно було, все записувалося зі слів самої людини. Однак зараз, на мою думку, все ж варто було б для ідентифікації особи просити показати паспорт. Це пов'язано насамперед з відсутністю актуального, наповненого демографічного реєстру, а також з тим, що сьогодні, на відміну від радянської доби, величезна кількість людей проживають не за місцем реєстрації. Крім того, в нинішніх умовах є досить велика ймовірність фальсифікації наданих відомостей як з боку деяких політичних сил, так і з боку територіальних громад, оскільки сьогодні будь-яка з них зацікавлена в тому, щоб до її складу входило якомога більше людей.

Проте є небезпідставні побоювання, що люди можуть відмовлятися від участі в переписі, якщо в них вимагатимуть показати при цьому паспорт. Принаймні, я вважаю, що варто було б спробувати запровадити процедуру ідентифікації особи за паспортом під час проведення пробного перепису. І безсумнівно, в разі запровадження системи онлайн-інтерв'ю в мережі Інтернет кожен охочий скористатися цим методом має отримати електронний ключ, у процесі надання якого слід вимагати підтвердження особи.

Перелік груп етнічного походження та мов. За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні налічувалося понад 130 груп етнічного походження. Причому спостерігалася значна перевага двох етнічних груп, до яких належало 95,1% населення, — українці (77,8%) і росіяни (17,3%). На решту 4,9% населення припадало 130 етнічних груп, найменша з яких складалася з шести осіб. Така велика кількість груп пов'язана з тим, що кожна особа має визначити своє етнічне походження так, як вона сама його ідентифікує.

Учені НАН України та фахівці Держстату розробили переліки етнічних груп (національностей) та мов для використання їх під час

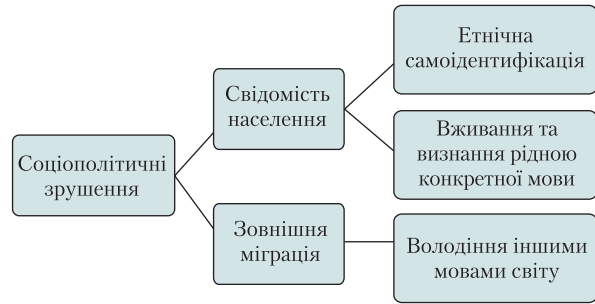

Рис. 1. Схема соціально-політичних зрушень в українському суспільстві в останні роки

оброблення матеріалів Всеукраїнського перепису населення, які ми й пропонуємо для затвердження. Як я вже говорила, в назві цього переліку було вирішено зберегти термін «національність», який наводиться в дужках. Новий перелік містить 165 етнічних груп (національностей), причому це лише кількість назв етнічної належності, а інших назв, які можуть трапитися в переписних листах, набагато більше. Наприклад, люди з етнічною належністю «українці» можуть самовизначитися як буковинці, волиняни, галичани, забужани, козаки, кубанці, литвини, надсянці, ополяни, підляшці, пінчуки, подоляни, покутяни, поліщуки, слобожанці, холмщаки, бойки, верховинці, гуцули, лемки, русини і, власне, українці. Перелік мов містить 132 позиції.

Хочу підкреслити, що інформацію стосовно етнічних та мовних характеристик населення можна отримати лише з Всеукраїнського перепису населення. Іншого джерела таких даних немає. Тому при підготовці цих переліків ми спиралися на національний досвід перепису 2001 р., перелік етнічних груп (національностей) і перелік мов, які були затверджені в 2012 р., та на міжнародні рекомендації щодо факультативного характеру цієї інформації. Однак, враховуючи зміни, що відбулися останнім часом у міжнародному та національному нормативно-законодавчому полі, в економічних, соціальних, демографічних та міграційних процесах (рис. 1), пов'язаних не лише з анексією Криму та ситуацією на сході України, а й з ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, з введенням безвізового режиму,

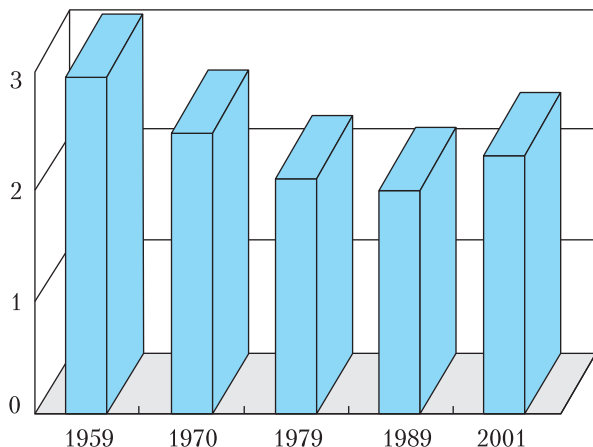

Рис. 2. Співвідношення тих, хто вважає рідною українську мову, і тих, для кого рідною мовою є російська

вкрай необхідною стала актуалізація програми Всеукраїнського перепису населення, затвердженої наказом Держстату від 19.07.2012 № 306 «Про затвердження програми Всеукраїнського перепису населення та переписного інструментарію».

Попри загальне зменшення чисельності населення України за період 1989–2001 рр., за даними першого Всеукраїнського перепису кількість українців дещо зросла, натомість чисельність етнічних росіян зменшилася на чверть. Уперше після Другої світової війни зросла питома вага осіб, для яких українська мова є рідною (рис. 2). Тобто відбувся злам панівної в радянські часи тенденції до русифікації населення. Є всі підстави вважати, що останнім часом цей процес активно розвивається і поглиблюється.

Є проблема щодо кримських татар. Оскільки більша частина з них залишилася на Кримському півострові після анексії його Російською Федерацією, очевидно, що ці верстви населення України не будуть охоплені переписом.

Отже, зараз нам необхідно затвердити переліки етнічних груп (національностей) та мов, разом з Держстатом укласти відповідні словники, розробити методику використання затверджених переліків у процесі навчання переписного персоналу, передбачити розроблення

матеріалів за даними перепису про розподіл населення України за етнічною належністю, рідною мовою, знанням української та інших мов тощо.

Доцільність виокремлення в програмі перепису внутрішньо переміщених осіб. Група вимушених переселенців досить велика. За різними оцінками, вона охоплює від 1,2 до 1,8 млн осіб. Поява такого численного контингенту ВПО потребує, на нашу думку, внесення відповідних змін до блоку питань щодо міграційної активності населення та виокремлення цієї категорії населення з метою з'ясування основних соціально-демографічних характеристик її представників і реального їх розміщення на території України. Це дасть змогу створити необхідний інформаційний фундамент для репрезентативних вибіркового обстежень саме категорії ВПО, розроблення ефективних програм їх підтримки; відокремлення процесу вимушеного внутрішнього переселення від загальних потоків внутрішньої міграції.

Отже, з огляду на всі перелічені вище проблеми, видається доцільним найближчим часом провести повторний пробний перепис населення з урахуванням змін у переписному листі та з метою апробації інноваційних технологій збирання інформації. Було б добре, якби такий повторний пробний перепис вдалося провести впродовж 2018 р.

Дякую за увагу!

Доповідь І.Є. Вернера

Вельмишановний Борисе Євгеновичу!

Шановні члени Президії й присутні!

В Україні, як і в багатьох інших країнах світу, дані щодо етнічного (національного) складу населення, його мовних ознак, розподілу по країні, регіону, кожній адміністративно-територіальній одиниці збирають тільки під час проведення переписів населення.

Принципи та рекомендації ООН, а також рекомендації Конференції європейських статистиків щодо проведення переписів населення та житлового фонду визначають питання щодо етнокультурних характеристик, зокрема

«етнічне походження» і «мова», як додаткові ознаки. Термін «додаткові ознаки» трактується як ознаки, які не настільки важливі, щоб включати їх в основний перелік питань, тобто вони мають факультативний характер. Втім, окремі країни, враховуючи конкретні обставини та потреби, можуть вважати деякі з цих додаткових ознак дуже важливими для себе. Крім того, для країн, які є багатонаціональними, дані перепису про національний та мовний склад населення у поєднанні з іншими питаннями програми перепису дають унікальну інформацію, на основі якої вивчають процеси розвитку титульної нації та національних меншин.

Отже, зважаючи на важливість інформації щодо етнічного та мовного складу населення, а також глибокі традиції з вивчення цього питання, Законом України «Про Всеукраїнський перепис населення» питання щодо етнічного походження та мовних ознак населення визначено як основні первинні (персональні) дані, збирання яких в обов'язковому порядку здійснюється під час проведення Всеукраїнського перепису населення. До того ж сучасна етнонаціональна структура українського суспільства характеризується зростанням етнічної самосвідомості представників різних етносів, які населяють Україну, та прагненням зберегти свою ідентичність, а мова є однією з головних ознак кожної національності, етнічної групи чи народності. Дані про рідну мову та інші мови, якими володіє населення України, не лише дозволяють вивчити ступінь поширення окремих мов, а й є необхідним матеріалом для практичного вирішення питань подальшого розвитку та удосконалення системи освіти, розвитку культури, видавничої справи, діяльності у сфері засобів масової інформації тощо.

Оскільки питання визначення етнічної номенклатури не належать до компетенції органів державної статистики, до їх опрацювання в Україні, як і в інших країнах світу, залучається широке коло науковців — етнологи, демографи, історики, мовознавці тощо. Зважаючи на це, в жовтні 2009 р. Держстат звернувся до НАН України з проханням сприяти у визначенні профільної академічної установи, до функцій

якої входить вивчення національно-етнічної структури населення України, з метою підготовки нею редакцій переліків етнічних груп (національностей) та мов для їх використання під час чергового Всеукраїнського перепису населення. НАН України доручила цю справу Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. До розроблення переліків долучився також Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. У рамках договору було розроблено пакет проектних класифікаційних документів і відповідні коментарі щодо даних про етнічний та мовний склад населення.

Хочу підкреслити, що ключовим завданням при розробленні зазначених переліків було збереження можливості подальшого використання і порівняння даних перепису 2001 р. з метою відстежування відповідної динаміки в майбутньому.

Після отримання від виконавця вищезазначених переліків Держстат направив їх зацікавленим центральним органам виконавчої влади, науковим установам, громадським організаціям для ознайомлення та надання зауважень і пропозицій. У цьому обговоренні брали участь Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, Міністерство економічного розвитку і торгівлі, Міністерство юстиції, Міністерство культури, Міністерство освіти і науки, Міністерство соціальної політики, Державна міграційна служба, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, фахівці з демографії, мовознавства, етнології Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, кафедра етнології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, а також численні громадські об'єднання націо-

нальних меншин України, такі як єврейська громада, Національно-культурне товариство німців «Відергебурт», Товариство греків імені Федора Стамбулжи, Український культурологічний центр, культурно-просвітне товариство білорусів «Неман», об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка, громадська організація «Російська община Буковини», Асоціація етнічних громад «Культурний ландшафт», Товариство польської культури ім. А. Міцкевича, Товариство австрійсько-німецької культури імені Йогана В. Гете, Вірменське національно-культурне товариство «Аревик», Товариство єврейської культури ім. Штейнбарга, Товариство румунської культури ім. Емінеску, Центр корейської культури, Молдавське товариство.

Результати обговорення було враховано під час доопрацювання остаточних переліків, на основі яких мають бути розроблені спеціальні класифікатори (слівники) для оброблення відповідних переписних даних.

Звертаємо увагу, що згідно зі ст. 32 Конституції України та ст. 11 Закону України «Про інформацію» не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом. Таким законом на сьогодні є лише Закон України «Про Всеукраїнський перепис населення».

Слід зазначити, що згідно з рекомендаціями ООН та існуючою міжнародною практикою, а також відповідно до Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення», всі записи у переписній документації повинні бути занесені виключно зі слів опитуваних, без документального підтвердження поданих відомостей. У такий спосіб під час перепису населення респондентам гарантовано абсолютне право самостійно визначатися щодо відповідей на запитання переписної документації. Це правило, безумовно, поширюється й на запитання стосовно етнічної належності (національності) і мовних ознак респондентів. Саме такі принципи визначення респондентами своєї етнічної належності застосовувалися під час минулого Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Сьогодні в Україні є нагальна потреба в більш детальній інформації з питань національного розподілу населення. Тому ми вважаємо дуже важливою пропозицію виконавця виділяти під час перепису населення окремі етнографічні групи в межах етнічних (національних) груп населення. Завдяки такому виокремленому кодуванню кожної з номенклатурних позицій у межах деяких етнічних груп (національностей) ми матимемо шанс отримати унікальні дані щодо субетносів не тільки української нації, а й інших національних груп населення України.

Зважаючи на дразливість питань, пов'язаних з етнічним походженням та мовою, а також з метою унеможливлення спекуляцій на цих питаннях напередодні виборчих кампаній усіх рівнів, звертаюся з проханням до Президії НАН України затвердити розроблені переліки етнічних груп (національностей) та мов, які будуть використані для отримання даних про етнічний та мовний склад населення України під час проведення майбутнього Всеукраїнського перепису населення. Крім того, хочу особисто подякувати Національній академії наук України за ту увагу, яку вона приділяє питанням розвитку статистики в Україні.

Дякую за увагу!

Виступи

МАЙБОРОДА

Олександр Микитович — член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Шановний пане президенте!

Шановні члени Президії!

Шановні присутні!

Питання підготовки до проведення Всеукраїнського перепису населення є довгоочікуваним. Дані, отримані з переписів населення, є надзвичайно важливими практично для всіх сфер життя суспільства — економічної, соці-

альної, демографічної, освітньої та ін. Не менш важливі вони й для усвідомлення підсумків державної політики та державного управління за останні два десятиліття, для виявлення тенденцій, які надалі визначатимуть загальнополітичні, зокрема етнополітичні, процеси в нашій країні.

Аналіз політичної ситуації в Україні та її оцінка можуть вважатися науковими лише в тому разі, якщо вони спираються на достовірні дані про соціально-демографічну та етносоціальну структуру населення, про вірогідні напрями її еволюції. На жаль, ось уже півтора десятиліття українські науковці змушені користуватися даними 17-річної давнини, посиляючись на результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Звісно, є методики, які дозволяють уточнювати дані про чисельність населення, але вони не можуть замінити даних перепису, які дадуть змогу відтворити реальну демографічну ситуацію в нашій країні.

Фахівці Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, всебічно розглянувши матеріали з підготовки до проведення Всеукраїнського перепису населення, дали їм високу оцінку. Ми вважаємо, що ці матеріали свідчать про ретельну і вдумливу роботу наших колег, про осмислення ними досвіду проведення попереднього перепису, про намагання якомога повніше врахувати в майбутньому переписі реалії нинішнього етапу суспільного життя країни, нові факти і нові явища, породжені серйозними змінами в соціально-економічній та міграційній сферах.

На думку фахівців нашого Інституту, слід позитивно оцінити внесок учених Академії в підготовку до проведення Всеукраїнського перепису населення, визнати розроблені ними рекомендації такими, що відповідають сучасному рівню наукового знання і є практично корисними для виконавців майбутньої переписної кампанії. За час, що залишився до початку Всеукраїнського перепису населення, можуть постати нові запитання до науковців, і ми завжди готові відповісти на них у рамках нашої фахової компетенції. Ми також готові взяти активну участь в інформаційно-прос-

вітницькій кампанії під час підготовки до проведення перепису. Така кампанія є вкрай необхідною, оскільки є багато питань, сутність яких обов'язково потрібно розтлумачити людям, наприклад, як уже сказала Елла Марленівна, пояснити різницю між національністю та етнічною належністю, щоб люди не плутились в цих поняттях і чітко розуміли, про що їх питають. Крім того, хоча перепис і не є соціологічним опитуванням, але, можливо, дійсно є сенс скористатися переписною кампанією, щоб детальніше з'ясувати ситуацію в конкретній соціальній категорії вимушених переселенців, провести серед них додаткове опитування щодо їхнього нинішнього соціального та побутового стану.

У будь-якому разі всі дослідники Академії з нетерпінням чекатимуть результатів другого Всеукраїнського перепису населення і зі свого боку робитимуть усе від них залежне для його успішного проведення.

Дякую за увагу!

ПИРОЖКОВ

*Сергій Іванович —
академік НАН України,
віце-президент НАН України,
голова Секції суспільних
і гуманітарних наук
НАН України*

Шановні члени Президії!

Шановні учасники засідання!

Насамперед я хотів би привітати ініціативу з проведення сьогоднішнього спільного засідання Президії Національної академії наук України та Колегії Державної служби статистики України, оскільки, принаймні на моїй пам'яті, засідань такого високого рівня для обговорення конкретних питань проведення Всеукраїнського перепису населення не було.

Я також хотів би привернути вашу увагу до більш глобальних питань демографічного розвитку нашої держави. Обговорюючи сьогодні проблеми наукового супроводу проведення переписної кампанії, ми маємо розуміти, що це лише початок нашої тривалої спільної роботи.

Хоча підготовка до проведення перепису — це дуже важливий і відповідальний етап, але все ж це лише одна зі стадій процесу. Остаточний результат ми одержимо, коли проведемо перепис і проаналізуємо отримані дані для того, щоб мати об'єктивну картину демографічної ситуації в нашій державі.

Сьогодні, на жаль, демографічна ситуація в Україні викликає велике занепокоєння. Упродовж усіх років незалежності, з 1991 р. природний рух населення України був негативним. І якщо в період 1991–1994 рр. загальна чисельність населення все ж зростала за рахунок позитивного сальдо міграції, то починаючи з 1994 р. в Україні спостерігається стабільне систематичне зменшення кількості населення, тобто відбувається процес депопуляції.

За попередніми статистичними даними, за роки незалежності ми втратили 9 млн 800 тис. осіб. Щоправда, ця цифра відображує не лише результат зменшення природного руху населення, а й втрати, пов'язані з анексією РФ Автономної Республіки Крим. Крім того, досить приблизними є статистичні дані щодо неконтрольованих Україною тимчасово окупованих територій на сході країни. Отже, демографічні втрати за цей період можна оцінити на рівні 7,5 млн осіб.

Така демографічна ситуація не може не викликати тривогу в усіх, хто думає про майбутнє нашої держави, про стратегії її подальшого розвитку, шляхи поліпшення економічного стану тощо. Тому, крім активної участі в підготовці до проведення Всеукраїнського перепису населення, розробленні рекомендацій щодо його організації, ми вже сьогодні повинні думати про перспективи, про те, як ми будемо обробляти матеріали, отримані під час переписної кампанії, з тим, щоб ясно і чітко зрозуміти тенденції розвитку населення України принаймні на найближчі 10–20 років, оскільки без такого серйозного наукового аналізу ми не зможемо ефективно здійснювати планування в соціальній, економічній, політичній та інших сферах життя суспільства.

Отже, на мою думку, сьогоднішнє спільне засідання — це добрий початок нашої довготривалої співпраці з органами Державної служби статистики України спочатку з підготовки до проведення Всеукраїнського перепису населення, а потім в опрацюванні його результатів.

Дякую за увагу!

*За матеріалами засідання
підготувала О.О. Мележик*